



TÓTH Karolina
Újvidéki Egyetem
Magyar Tannyelvű
Tanítóképző Kar
Szabadka
Szerbia
t.caroline@gmail.com

A halál interpretációja és a kortárs gyermekolvasó

Összefoglaló

A tanulmány szerzője a gyermek és a haláltudat relációját kutatja néhány konkrét irodalmi példa segítségével. A mese és a halál összefüggése különösen bonyolult irodalomtudományi kérdés, hiszen látszólag a két fogalom kizárja egymást, viszont arra például Komáromi Gabriella is rámutat, hogy a mesei történet előzményében ott rejlik a halál. A műmesékben a halál más, különböző jelentést hordoz, ennek típusai is helyet kapnak a dolgozatban. A szerző kitér a halálra mint tabutémára, illetve azokra az európai törekvésekre, amelyek a tabu megtörésére, az elfogadás derűjének nyomatékosítására törekuszenek. A szépirodalmi

művek kiválasztása tudatos, az értelmezésekben halál és halhatatlanság elméleti problémája emelkedik ki.

Kulcsszavak: haláltudat, műmese, intertextus, „halálkönyv”, oktatás

*„Groteszk emberiség! A Halál is csodálja,
mily rángó tánc fölé süt mindenütt a nap,
s olykor párfömosen vegyül ő is a bálba,
s az örület közé iróniája csap!”*

/Charles Baudelaire/

A történelem folyamán a társadalom, illetve az egyén halálszemlélete folyton változott egy-egy külső befolyásoló tényező hatására. Ilyen például a kultúra, a vallási és filozófiai irányzatok, de mindegyik a tudományok és a technika fejlődése is hatással volt. Az, hogy egy adott időben létező társadalomban milyen halálkultúra alakul ki, függ a jellegzetes gazdálkodásmódtól, a társadalom belső szerkezetétől, az ott lévő egyenlőtlenségektől és az ezeket szolgáló vagy éppen ellensúlyozó ideológiáktól. Valamint, nem elhanyagolható az a társadalmi szintű veszélyeztetettség, mely kihatással van az emberek életére vagy annak minőségére. Rudolph Berlinger német filozófus szerint egy adott korszak halálképe mindennél jobban árulkodik annak emberképéről. Tehát egy kor halálelfogásából következtetni lehet, hogy milyen volt az előtte álló élet, vagy milyen az adott korszak.

Minden közösségnek, illetve minden kultúrának az lenne a feladata, valahogy úgy kellene működnie, hogy az egyén ne felkészületlenül találja magát szembe a mulandóság tényével. Tehát, arra kellene törekedni, hogy a társadalmi ideológiák az embert felszabadítsák az elmúlás bénító tudatától. Tény, hogy minden kultúrát jellemez az, hogy milyen módon és milyen fokon tudja elfogadtatni a halál tudatát, és hogyan próbálja befolyásolni az emberek halálhoz való viszonyát. Ugyanis „az elmúlás természeti törvény. A mulandóság tudata megkülönbözteti az embert a többi élőlénytől. Ez a tudat hatalmas szellemi energiákat szabadít fel, melyekkel a vég ellen kísérel meg védekezni.”¹

¹ Kunt Ernő: A halál tükrében. 1981, 9-12. o.

Az elmúlás elkerülhetetlen. Ha élünk, két dolog biztos a létünkben, ez a születés és a halál, ebből pedig az következik, hogy minden földi értelemben vett élőlény halandó. Mégis, a halál elleni védekezésre szükségünk van, ezért olyan ideológiákat teremtettünk magunknak, melyek a halálon túlra vetítenek egy új világot: „a gondolkodó ember világa után, a vágyakozó ember világát”.² A halál több szempontból is kultúraformáló erőnek tekinthető, ugyanis az emberiség fejlődésében meghatározó szerep jut az egyén és a tudott vég szembefeszülésének.

A gyermek haláltudata

Nagy Mária Ilona nevéhez fűződik annak a vizsgálata, hogy hogyan alakul és fejlődik a gyermek haláltudata. Felmérést végzett a gyermekek haláltudatáról és a halállal kapcsolatos élményéről, így az 1936-ban írt könyve, *A gyermek és a halál*, az egyik legjelentősebb mű a témával foglalkozó magyar nyelvű szakirodalomban. Számos nyugati lexikon szerint vele kezdődik a halál tudományos megismerése, a tanatológia. Felismerései még ma is érvényesek, azonban a világ pár évtized alatt nagyot változott.

A két világháború között a szorongás vált általános tünetté, napjainkban azonban a médiákon beáramló agresszió az uralkodó. Egész életünket átszövik a halálról szóló hírek és a halál képei. Lelőtt emberek, katasztrófák, halálos gázolások, szerencsétlenségek, háborúk, és a mindennapi krimik, akciófilmek, brutális számítógépes játékok is rontanak a helyzeten. Érdekes jelenség, hogy éppen értelmiségi körökben igyekeznek leginkább „megkímélni” a gyermeket a halál tudatától, miközben a médiától, hírektől, agresszív játékoktól és filmekről senki sem tiltja őket. Ugyanez a mesékre is igaz. Sok szülő nem olvas szomorú, gyászról és halottakról szóló meséket a gyermekének, mert attól tart ez szorongást, illetve lelki problémákat okoz neki, viszont azzal nem törődik, hogy milyen más mediális hatások érik. Ez megdöbbentő ellentmondás.

A fogyasztói társadalom nem tud mit kezdeni a halál témájával, és tabuvá vált a gyász is. Ma csak az agresszió, ölés és gyilkosság ismereteire szocializálódunk. Arról pedig, hogy mi történik azután, hogy mi a halál következménye, mit jelent az élet vége, a felnőttek nem tudnak mit mondani a gyermeknek és nem is akarnak. Ez a haláltagadás csak ront a helyzeten.

A mai gyerekek nap mint nap találkoznak a halállal, és főleg az agresszív, rossz halállal a tévében, az interneten, a játékokban. Ez a halál látszólag lepörög róluk, számukra csak szórakozást jelent, és a vizuális inger talán el sem jut a tudatukba. Nem érzik megrendítő elmúlásnak, hiánynak. A látszat azonban csal, ugyanis pszichológiai kutatások igazolják, hogy a gyerekek viselkedésére, lelkiállapotára, személyiségük fejlődésére minden hatással van. A feldolgozás különbsége nagyban függ a befogadás módjától. A vizuális ingerek sokszor csak felszínesen érintik a gyermek tudatát. Sokszor csak nézik a gyorsan pörgő képsorokat, de nem értik meg a történet igazi mondanivalóját. A lényegi tartalom háttérbe szorul a vizuális hatás és a nyelvi megformáltság mellett.

A szóban elmondott vagy egyénileg olvasott mesék ettől eltérő módon hatnak a gyerekekre. A mesét ugyanis minden gyermek sajátos módon képzelel el és éli át az által, hogy azonosulni tud a szereplővel, mesehőssel. A mese történetének vizualizálása ezért mélyebb nyomot hagy a gyermekben, és erősebben átéli a hiányt, amit egy-egy megkedvelt szereplő elvesztése jelent. Ezért lényeges a mese nevelő, oktató és olykor gyógyító hatása. Az igényes mese ugyanis, egy akciófilmmel ellentétben, képes az élet valós dolgairól beszélni úgy, hogy közben feloldja a belső szorongásokat.

Természetesen minden gyermek egyéni módon viszonyul a halálhoz, de tény, hogy

² Uo.: 9-12. o.

már egészen kicsi korban is foglalkoztatja őket a téma, főleg ha megélik valamely közeli hozzátartozó elvesztését. Ha szavakkal nem is tudják kifejezni, mit éreznek legbelül, bizonyos mértékig szeretnék megtudni, mi is történt igazán. Ennek tisztázásában csak a felnőttek segíthetik őket. A feldolgozatlan gyász ugyanis szintúgy lelki károsodáshoz, traumához vezethet egy gyermek esetében, akár csak egy felnőtténél.

A gyerekeket három éves kor körül kezdi érdekelni a halál témája. Megfigyeléseket végeznek és – sokszor téves – következtetéseket vonnak le. Kérdezni csak ritkán mernek, de ha mégis, fontos, hogy van-e olyan felnőtt, optimális esetben a szülő, a közvetlen környezetükben, aki hajlandó nyíltan és őszintén beszélni a témáról. Mert még egy egészen kicsi gyerekkel is lehet beszélni az elmúlásról, halálról, csak az ő szintjén, a világnézetéhez igazodva kell megközelíteni a dolgokat.

Hat éves kor előtt a gyerekek számára a világ dolgai, így a halál is, megfordíthatóak, jóvátehetőek. Számukra az sem elképzelhetetlen, hogy a halálból vissza lehet térni. Az óvodások még úgy gondolják, hogy a halott saját akaratából visszatérhet, hiszen a gyermek számára a felnőtt mindenható lény, aki saját elhatározásából mehet el, és ha úgy dönt, akkor vissza is jöhet. Azt sem tartják elképzelhetetlennek, hogy a koporsóba tett ember csak mély álmot alszik, és egyszer, amikor kedve tartja, felébredhet. Ebben az életkorban a kicsik még nem tudnak megbirkózni azzal, hogy a halál visszafordíthatatlan, ugyanis nem ismerik a végleges fogalmát.

A kisgyermek a halált sokszor személyes sérelemnek érzi. Ez az egocentrikus világnézetükből adódik. Például, ha egy három éves gyermeket megkérdezzük, hogy miért süt a nap, sokszor azt a választ kapjuk: „Azért, hogy játszhassak a barátaimmal az udvaron.” Pszichológiai értelemben ez a korszak több szempontból is kritikusnak mondható, mert a gyerekek azt hiszik, hogy minden velük kapcsolatban történik. A szülő vagy közeli hozzátartozó elvesztése ezért komoly problémát és traumát jelenthet. A hiányt a gyermek úgy is felfoghatja, hogy az elhunyt vele szemben döntött úgy, hogy eltűnik, és őt bünteti azzal, hogy nem jön vissza. Ebből kifolyólag érdemes már ebben a korban szóba hozni a halált és a gyermek világmésképeének megfelelő szinten beszélni róla.

Kisiskolás korban már másképp gondolkodnak a halállal kapcsolatos dolgokról. Hat–hét éves kortól a gyermek már egészen mást hisz a halotról és a temetőről is. Általában úgy gondolják, hogy halálában az ember mozdulatlanúságra van ítélve, de a tudatát nem veszíti el. Sok gyermek ilyen idős korában el is játssza saját halálát. Játékból vagy a szülők elleni bosszúból lehunyt szemmel elterülnek a földön és igyekeznek mozdulatlanok maradni, talán még a lélegzetüket is visszatartják egy kevés időre. A halál fogalmát a gyermek ezen kívül különböző képzetekhez társítja, mint például, hogy az elhunyt személy a föld alatt alszik, a felhők szélén ül, vagy szellemé változott. Ebben igen erős befolyásoló tényező a család valósi meggyőződése, a televízióban látott mennyország, angyalok és szellemek vizualizációja, képi megközelítése.

Körülbelül nyolc–kilenc éves korban érti meg a gyermek, hogy a halál visszafordíthatatlan. Ennek tudatosulásából fakadnak bizonyos szorongásos tünetek, amit a szülők nem tudnak megmagyarázni. A fel nem dolgozott gyász és a halál tabuként kezelése eredményezheti a normától eltérő viselkedésformát, amikor a gyermek például nem akar egyedül maradni, fél a sötétben, fél elaludni vagy bekéredzkedik a szülői nagyágyba. Mindezek közös oka a szavakba nem foglalt, de átélt halálfélelem és trauma, melyet minden esetben szülői odafigyeléssel, gondoskodással vagy szakember segítségének bevonásával kezelni kell.

A kamaszoknál azonban már más a helyzet. A tíz–tizenkét éves gyermekek halálfélelme – normális esetben – nem más, mint az élettől való félelem. Az önállósodás, a másik nem iránt érzett vonzalom és kötődés, a kortársak befolyásoló hatása és a sokféle kötelezettség, mind-mind egy picike halál, hiszen a gyermekkor végét jelzik. A manapság uralkodó trendek és divatstílusok némelyike kimondottan kívánatosá teheti a tizenévesek számára a halállal való foglalkozást, illetve némely szélsőséges esetben a halál utáni vágyat. Erre a média és a sikerlisták élén szereplő thriller és vámpír-krónikák mind rájátszanak. Ez azért veszélyes, mert ebben a lázadó időszakban a fiatalok nem érzik a meghalás valódi súlyát és komolyságát, ezért előfordul, hogy meggondolatlanul a kilátástalannak tűnő helyzet elől öngyilkosságba menekülnek.

A gyermek haláltudatának alakulásáról tehát elmondhatjuk, hogy lényegében nyolc éves korban a halállal kell szembenéznie, ha a szorongást fel akarja oldani, míg tizenkét évesen az étellel. Egyik sem egyszerű, és csak szülői segítséggel, törődéssel és odafigyeléssel sikerülhet.

A halál a mesében

*„Sokszor hajnalban
Sírva riadtam.
Álmomban meghalt,
Aki karján tartott,
S nem értettem:
Miért kell mosakodni?
Hiszen vizes az arcom.”*

/Köpeczky László: Messzike/

A mese megteremti azt a lehetőséget, hogy győzelmet arathassunk a halál felett. A gyermekirodalom hosszú évekig tabuként kezelte a halált, de ez nem azt jelenti, hogy letagadta volna. A mese mindig is komolyan vette a halált, csupán saját képére formálta és kidolgozta “halállelenezés” alternatíváit.

Kivételeket mindig lehet találni. A műmesék között – ha ilyen felosztásban vizsgáljuk a meséket – lehet találni olyanokat, amelyek nem vesznek tudomást a halálról. Egyes meseírók ugyanis szánt szándékkal letagadják az elmúlást, és azt a látszatot keltik, mintha mesehőseik örökéletűek lennének. Ezek a szerzők főként a gyermekkort jelölik ki a mese idejének, tárgyának pedig a felhőtlen boldogságot. A hétköznapi történések mesébe emelésével bagatellizálják a valódi életproblémákat, és nem törődnek azzal, hogy a letagadott vagy elfelejtett halál több szorongást okoz, mint az, amelyről a mese nyelvén beszélni lehet. Ebbe a mesetípusba tartoznak a játék mackókról, képzeletbeli meselényekről szóló mesék, akik egy ideális világban léteznek, ahol lehetséges örökké csak játszani. Ez az illuzorikus világ jelenik meg a *Micimackóban*³ is, ahol csak a kisfiú, Róbert Gida él valóságos életet, az életre kelt játékszerek azonban halhatatlanok. Micimackó és társai körül lévő világ és események a végtelenségig meghosszabbíthatók, sosem nőnek fel vagy öregszenek meg, és sosem halnak meg.

A haláhtagadás másik formája az idő legyőzése. Ez a népmesékben az életet meghosszabbító varázseszközökkel – csodálatos forrásvízzel vagy gyümölcscsel – érhető el, melyek segítségével a meseszereplő képes több száz évig is élni. Ezek a tárgyak azon-

³ Alan Alexander Milne: *Micimackó – Micimackó kuckója*. 2007.

ban sohasem lehetnek az örök élet forrásai. Ugyanúgy, ahogy Darvasi László meséjében, a *Trapitiben*,⁴ sem élhetnek örökké a Mindent Felejtő Mesébe száműzött Kavicsvár lakói. A múltban Szakács király által teremtett birodalmat a mesei jelenben a Főtanácsos Nagyön Szigorúan Őrzött Területnek nevezi, és igyekszik az embereket távol tartani tőle, hogy megőrizhesse hatalmát. Aki viszont bekerül ebbe a különös mesébe, az mindent elfelejt. „S aki mindent elfelejt, és nem törődik többé a világgal, azt a világ is hamar elfelejti. Nem úgy kell ezt elképzelni, hogy tényleg semmire sem emlékszünk a Mindent Felejtő Mesében. Ő, dehogyis. Mindenre emlékszünk. De valahogy semmi sem fontos. (...) A Mindent Felejtő Mesében semmi sem fontos, csak a Mindent Felejtő Mese. Ezért a Mindent Felejtő mese egy kicsit olyan is, mint a halál.”⁵ Aki bekerül ebbe a mesébe nem öregszik tovább, tehát képes lehet arra, hogy örökké éljen. Ez viszont még a mesében is teher, és a Szigorúan Őrzött területről való szabadulással a meseszereplők boldogan néznek az öregség és a halál elé, hiszen ez az élet rendje és módja.

A legtöbb mese szerencsére komolyan veszi az egzisztenciális félelmeket és problémákat, néven nevezi őket és nem ígér halhatatlanságot. A mese saját nyelvén, nyíltan kimondja a tényeket, és olyan szinten beszél róluk, amit a gyermek is megért. A népmesei történetek komolyságát, életszerűségét a kezdő-, záró- és egyéb szövegek közötti formulák hangsúlyozzák leginkább. Az „Egyszer volt, hol nem volt...” és a „máig is élnek, ha meg nem haltak” mondatrészek arra utalnak, hogy a mese olyan színtéren játszódik, ahol minden megtörténhet. Még az is, hogy az útnak induló királyfit legyőzi a sárkány, a királylányt pedig nem sikerül kiszabadítani. Ezt az izgalmat tovább fokozza az „egy életem, egy halálom” meseformula, melyben hangsúlyossá válik a mesehős halandósága és a veszély komolysága, amire vállalkozik. A mese azonban – tipikus zárómondatainak köszönhetően – egy pillanatig sem áttolja a gyermeket azzal, hogy a valóságban lehetséges örökké élni. Viszont jelzi, hogy egyvalami feledtetheti az emberrel az elmúlás tudatának fájdalmát, mégpedig az, ha megtalálja a boldogság forrását. A szegény ember legkisebb fiának félelmét a haláltól csak az oldhatja fel, ha megtalálja és megmenti a királylányt, akivel boldogan élhet, míg meg nem halszik.

A mesék egy részében a halál nem az élet ellentéte vagy a vége, hanem a folytatása. Olyan fikciós síkot teremt, ahol az élet és halál összefügg, a halál pedig sok esetben összekapcsolódik a létezés utáni léttel, illetve a halhatatlanság iránti sóvárgással. A mese világában így megvan az a lehetőség, hogy a halottak és az élők egyszerre lehetnek jelen az élők és a szellemek világában. Az élet és halál határvonalán való átlépés minden esetben határszituációt jelent. Ekkor maga a történet és a mesehős egy olyan kapuhoz érkezik, melyen átlépve megfogalmazódik a mesei fikció és transzcendens világ egysége. Ezzel egyetlen gyermekolvasónak sincs problémája, és így a halál birodalma sem lehet olyan borzalmas.

A magyar népmesékben sok kegyetlen és ijesztő rész van, amit főképpen történelmi okokkal magyarázhatunk. A kor, amelyben a népmesék zöme keletkezett, véres és kegyetlen korszak volt, a jobbagység pedig különösen érezte a feudális társadalom üldöztetéseinek és háborúinak borzalmait. Ezért aligha csodálkozhatunk azon, ha a mesékben a hősnek fejjesztés, akasztás vagy a felnégyelés fenyegető árnyékában kell véghezvinnie tetteit. Arról nem is beszélve, hogy a mesehős diadala esetén ő maga is levágja a sárkány összes fejét. A halált ezért sok népmese nem tartja véglegesnek és visszavonhatatlannak, inkább az „ént” fenyegető veszélyként kezeli. Megvannak azok a mesei kellékek és csodaszerek, melyek lehetőséget adnak elkerülni és visszafordítani az idő előtt bekövetkező csúf, fájdalmas véget, hiszen az útra induló királyfinak el kell érnie célját, azt a boldogságot, mely élete végéig kitart. Ez a

⁴ Darvasi László: *Trapiti avagy a nagy tökfőzelékháború*. 2002.

⁵ Uo.: 240-241. o.

megmenekülés azonban nem egyenlő a halhatatlansággal. Amint ugyanis megtartották a hét országra szóló lakodalmat, a legtöbb népmese a jól megszokott „boldogan éltek, míg meg nem haltak” záróformulával rántja vissza az olvasót a valóság síkjára.

A halál olyan elkerülhetetlen határszituációja az életnek, melyről a mese sem hallgathat. Az ellenségekkel, sárkányokkal és boszorkányokkal vívott küzdelem elkerülhetetlen mozzanata a gyilkosság és a megsemmisítés, mely nélkül a hős győzelme sem lenne teljes. Az özvegyekről és az árva gyermekekről szóló történetek is magukban hordozzák a halál tényét, lecsupaszítva, a mese kiinduló szituációjának megfogalmazásaképp. A mesei halálnemek mégsem a gyermekolvasó szorongásait hivatottak felerősíteni. Ez azt jelenti, hogy a legtöbb mesében a halál nem borzalmas, megrendítő pusztulás, éppen ezért általában nem esik szó az agóniáról, a haldoklóról és a holttest látványáról sem. Természetesen posztmodern vonatkozásban, a tabuk felbomlásának köszönhetően egyes mesetípusokban akadnak ellenpéldák (pl. Michael Gruber: A boszorkányfiú, J. K. Rowling: Bogar bárd meséi).

A mese sosem a felhőtlen boldogságról szól, hanem a boldogság kereséséről. Ez magába foglalja a mesei fikció összes létező veszedelmét, fájdalmit és szomorúságát, mely egy csöppet sem áll távol az olvasó hétköznapi életétől. Átvitt értelemben minden mesei sárkánynak és boszorkánynak megvan a valóságban értelmezett képmása. Azonosulás és beleélés kérdése csupán mit hiszünk meseinek és valóságosnak, akár csak az álomvilág vonatkozásában. Ebből kiindulva a mesei lét elveszti linearitását és ismétlődéses körforgásba menekülve, mint egy játék, folyton újakezdehető. Ezért a mesei halál sosem lehet végleges, hiszen megteremti azt a lehetőséget, hogy a gyermekolvasó újra és újra elinduljon az úton.

A halál mint motívum és intertextus

*„Én pedig olyan országot keresek,
hol a halálnak soha hatalma ne legyen.”*

/Magyar népmese/

A mesékben fellelhető, az élet és halál dolgaival kapcsolatos motívumok alapját az Európa-szerte is ismert és általánosan elterjedt hiedelmek, népi szokások adják. Ezek kialakulását és fennmaradását elősegítette a halál tényének megmagyarázhatatlansága, valamint a haláltól való félelem. A halotti szokásokhoz tartozó cselekmények hiedelem-háttere ma már nem világos, de a szokások nagy része megmaradt, ezek elemei pedig a népmesék történeteiben is megjelennek. Ezért a halállal, halottal kapcsolatos cselekmények és hiedelmek közül érdemes megemlíteni néhányat.

A halállal kapcsolatos alapvető, népi elképzelések között találjuk a következőket, miszerint a halál nem hirtelen, hanem fokozatosan következik be; a halott lelke egy darabig a testben vagy a test közelében tartózkodik, majd a túlvilágra távozik; mindezekkel összefüggésben pedig a halottat tisztelet és félelem övezi. „A magyar nyelvterületen a halálesettel kapcsolatban a következő eljárások és hiedelmek a legelterjedtebbek: Országszerte ismert hit, hogy tollas párnán, tollon nehéz meghalni. Ennek megfelelően szokás volt, hogy a párnát kivették a haldokló feje alól, vagy letették a földre. Szintén általános hit volt, hogy sem a haldoklót, sem az éppen elhunytat nem szabad sajnálni, siratni, mert nehezen halna meg; *vissza-sírnák* (újra feléledne és másodsor sokkal nehezebben halna meg). A halál megkönnyítése

érdekében sok helyen szentelt gyertyát adtak a halott kezébe. Annak az elterjedt nézetnek megfelelően, hogy a halott az élőket *magával viheti* (azok utána hálnak), előfordult, hogy a haldoklót vagy az éppen meghaltat kérték, hogy vigye magával özvegyét, árváit.⁶

Falun és egyes hagyományörző családokban a mai napig is szokás a halál beálltakor az ablak kinyitása, a tükör letakarása vagy az óra megállítása. A tükör letakarását a mai napig is életben tartotta az iszonyat attól, hogy a tükörben is lássák a halottat. Úgy tartják, ha a halott meglátja saját magát a tükörben, az megnehezíti a lélek távozását. A halottal kapcsolatos teendők nagy részét a gyakorlati szükség hívta létre. Ezek közé tartozik az áll felkötése, a szemlezárás pénzermékkel, a borotválás, vagy a halott ruháinak elajándékozása a szegényeknek. A fésűt, szappant, vagy a szemlezáráshoz használt pénzt a halott mellé temették, mert a hit szerint a fésűtől a haj kihullana, a szappantól és a halottmosó víztől pedig sárgaságot kapnának a családtagok. Érdekes viszont, hogy a földben talált halottnak és maradványainak mágikus erőt tulajdonítottak, melynek elsősorban a népi gyógyászatban volt szerepe.

A tündérmese halálról alkotott absztrakt elképzeléseit és az ezekhez kapcsolódó konkrét formákat, a hit és a múltban gyökerező népi szokások erősen befolyásolták. Ezeket a mesei motívumokat Boldizsár Ildikó mesekutató leírása szerint a következő szempontok alapján csoportosíthatjuk:⁷

- * *A halál megjelenési formái* – a megszemélyesített Haláltól a különféle halálnemekig, gyilkosságokig. Ide tartoznak még a halált okozó tárgyak, a végrendeletek, a halálraítélés, öngyilkosság és a gyász, valamint az élők viszonya a halottakhoz, holttestekhez.
- * *A halál mint beavatás* – konkrétan a halálból való visszatérés, feltámasztás, újjászületés. A halál és az élet vize, valamint a halál mint formaváltás.
- * *A halottak alkalmi visszatérése* – a hálás halott és a hálás élő. Az igazságot szolgáltató, megnyugvást nem találó, a rosszindulatú, valamint a megváltott halottak. Hálás halott állatok és a túlvilági ajándékozók. Ide tartozik még az élők viszonya a visszajáró halottakhoz és a kísértetek.
- * *Túlvilági utazások és a túlvilág leírása* – tulajdonképpen az élet és halál határai és mesei túlvilági képzetek tartoznak ebbe a csoportba.
- * *Tetszhalottak és élőhalottak*
- * *A halhatatlanság*

Boldizsár Ildikó mesekutató különválasztja a tündérmesékben és műmesékben előforduló motívumok elemzését. Ez leginkább a két mesetípus alapján véve ismert sajátosságainak különbözőségével magyarázható. A népmesék, illetve a tündérmesék, egy teljesen más korban születtek. Mesegyűjtőtől függetlenül léteznek érdekesebbnél-érdekesebb mesevariációk, melyek csak színesebbé teszik azt a különleges világot, ahol a mesehősök, királyok, szegény családok, sárkányok vagy boszorkányok létezhetnek. A műmesék, leginkább a kortárs változatokra értve, más jelentéstartalmat hordoznak magukban. Egyszerűbben, a

⁶ Ortutay Gyula (szerk.): Magyar néprajzi lexikon. II. kötet: F-Ka (halál), 1977-1982.

⁷ Boldizsár Ildikó: Varázslás és fogyókúra – *Mesék, mesemondók, motívumok*. 1997, 155-156. o.

kisgyermek hétköznapi nyelven szólnak az olvasóhoz, letagadva számtalan egzisztenciális problémát és határszituációt. A vizsgált probléma, a halál motívumainak szempontjából, a népmese fantáziavilága sokkal színesebb és pontosan ezért pszichológiailag értékelhetőbb.

Az elfogadás derűje (Pernilla Stalfelt: *Halálkönyv*)

A tabutörésben sokak szerint a svédek a legjobban. A svéd gyermekirodalomban pedig a legkiemelkedőbb ezen a téren Pernilla Stalfelt, aki elnyerte a legjobb svéd szerzőknek járó Astrid Lindgren díjat, valamint a legjobb gyermekkönyv író megillető Heffaklumpen elismerést is. Ezen kívül, ő az első nem németországi író, aki a rangos Klax díjat is megkapta, amelyet olyan személyeknek ítélnek oda, akik a gyermekkultúra területén egyedülállót alkotnak.

Pernilla Stalfelt tabutörő gyermekkönyvei közel két éve kaphatók magyar nyelven a Vivandra Kiadó nyomtatásában. A *Kakikönyv* és a *Halálkönyv* után több „kényes témájú”, sajátosan posztmodern szemléletű könyve is megjelent az írónőnek, mint pl. a *Szeretlek könyv* és a *Ne bánts! könyv*. Tabuk nélkül, sok humorral, képregényesített formában, felszabadultan beszél olyan témákról, melyeknek kanonizációja Európának ezen a részén még történt meg. Talán a multikulturális és posztmodern kultúrfelfogástól idegenkedő, konzervatív szemléletmód az oka annak, hogy Stalfelt könyvei, a nyugati sikerek ellenére, felháborodást keltenek Magyarországon.

A svéd író azonban nem hagyja, hogy kibújjunk a válaszadás elől. Arra készíti az olvasót, hogy igen is foglalkozzon olyan dolgokkal, melyeket szeretünk túlhaladottnak, megoldottnak és közhelyesnek tekinteni, kihúzza magunkat a kényelmetlen kérdések megválaszolása alól. „Stalfelt provokál, az arcunkba nevet, áltudományos egyenleteket állít fel, kimond és lerajzol olyan dolgokat, amelyek felett szeretünk átsiklani. És mindenekelőtt kérdez: mi történik velünk, miután meghalunk?, miért vagyunk szerelmesek? miért nem kakilunk egymás előtt?, mi a különbség a fiúk és a lányok között?, miért bántják egymást az emberek?, mit tegyünk azzal a bűnözővel, aki egész életében boldogtalan volt? stb.. Csupa olyan kérdés, amire nincs egyetlen válasz – válaszok vannak, amelyek közül egyikük sem biztos, hogy igaz, de a lényeg nem is az igazságok kiderítésén van, hanem a dolgokról való beszélgetésen, a közös találgatáson, a nézetek halmozásáról, a megbeszélésen, az egymásra való odafigyelésen.”⁸

Ilyen hihetetlenül izgalmas, bár provokatív és szókimondó a *Halálkönyv* című műve. Ezt a könyvet kimondottan a 6-10 éveseknek ajánlják, pontosan azért, mert a gyerekekhez, szigorúan gyerekszemmel, a lehető legegyszerűbben szól a szerző. Mindemellert Stalfelt legfőbb erénye, hogy a didaktikus fennhéjázást és a pátoszteli megilletődést egyaránt sikerült elkerülnie. Az olvasónak meghagyja azt a lehetőséget, hogy saját maga döntse el, hogyan képzei el a halál utáni életet vagy nem életet. Hiszen „sokan úgy hiszik, hogy a lelkünk halálunk után Istenhez jut”, de „vannak, akik nem hisznek abban, hogy Isten létezik. Úgy képzelik, hogy amikor meghalunk, egyszerűen csupa fekete minden, és nincs tovább, VÉGE!”⁹ A szerző bátran vállalja nemtudását, viszont a titkokat titokként őrzi meg, úgy, hogy közben nem rangsorol, nem ítélezik, csupán válaszlehetőségeket kínál. Kulturálisan és társadalmilag nagyon is létező alternatívákat ismertet. Így lehetséges, hogy halálunk után

⁸ GYERMEKIRODALOM KRITIKA – Nagy Boldizsár írói műhelye: Az eldönthetetlenség ünneplése
Internetes forrás: <http://kritikusvagyok.sfblogs.net/2008/05/28/az-eldonthetetlenség-unneplese/#more-125>
(2010. 02. 04.)

⁹ Pernilla Stalfelt: *Halálkönyv*. 2006.

talán virág lesz belőlünk vagy madár, mely az emberek fejére kakil, „de néhányan úgy hiszik, hogy csillagok leszünk az égbolton“, hot-dogok vagy kísértetek, esetleg vámpírok, mint Béla, akinek végül 1000 szűnyog szívja ki a véréét.

A könyv nem a miértekről szól. Az egyetlen és talán legfontosabb kérdést, hogy miért halunk meg, egyszerűen és stílusosan válaszolja meg: „Különböen túl sokan lennének itt.“

Nem magyarázkodik, sajnálkozik, és nem próbál vigasztalni, hazugsággal kegyesebbé tenni a halált, hanem tényekről és adatokról beszél az elfogadás derűjével. Ismeretterjesztő stílusban, viccesen, bár olykor morbid képzettársításokkal tudatja a gyermekolvasóval a halál tényét, mely nem csak az öregeket érinti. Szemrebbenés nélkül közli írásos és képi formában egyaránt, hogy minden élő meghal egyszer, a gyermekek is olykor, ha súlyosan megbetegszenek, vagy a kisbaba, aki holtan jön a világra. Érezteti viszont, hogy mindez az élet és a természet körforgásának a része, hiszen a fáról is lehullik a levél, a kiscica és a rovarok is meghalnak („SÓHAJ“).

Ha mindezt képesek vagyunk elfogadni és belenyugvással az élet megváltoztathatatlan részeként kezelni, a Halálkönyvet pedig mosolyogva átlapozni, akkor már bátran lehet beszélni a jelenkori és ősi temetkezési szokásokról, szertartásokról, vagy arról, hogyan mondhatjuk, ha valaki meghal („Rozi beadta a kulcsot?“). Stalfelt művészi könnyedséggel ír a hamvasztásról, a sírokról, a csónakban temetésről vagy épp a végrendeletről. Az olvasó, hozzáállásától és nézeteitől függően persze, képes lesz a halált vicces és játékos oldaláról nézni, a gyermekolvasónak pedig „az emberi dolgokban való tájékozottságát és horizontját a megtudott és jól feldolgozott ismeretek szélesre tágítják.“¹⁰

A könyv képi és szövegszerkezeti világát tekintve leginkább a Réber-Janikovszky-féle könyvszerkezetre emlékeztet. Egyszerű vonalvezetésű rajzok, kevés, és többnyire magyarázó szövegek. A szókimondó szövegrészek humoros képekkel tördelt oldalakat alkotnak, melyek oldalszámolás nélkül, mint egy fotóalbum bármikor és bárhol fellapozhatók. Pontosan ezek a képregényszerű szóbuborékokban rejlő továbbmesélések és beszólások a legviccesebbek, így első ránézésre nem is gondolnánk mennyire komoly és nehéz témát dolgoz fel a könyv.

Hogy az efféle tabutörés mennyire, milyen szempontból jelent megoldást és a gyerekekre milyen hatással van, azt egyelőre nem tudni. Vekerdy Tamás gyerekpszichológus szerint a Halálkönyv arra való, hogy szülők vagy nagyobb testvérek – netán jó humorú óvónők és tanítók – a gyerekekkel együtt lapozgassák.

Bár egyre több kortárs könyv jelenik meg hasonló témákat feldolgozva gyerekek számára, az olvasóközönség és a kritikusok véleménye megoszlik. Vannak, akik kézzel-lábbal tiltakoznak, és olyanok is, akik ebben látják a tabuk feloldását, és abban bíznak, hogy szülő és gyermek, pedagógus és diák között elindul végre egyfajta kommunikáció, amely képes lesz megelőzni a félreértéseket, szorongásokat és halálfélelmet.

¹⁰ Vivandra könyvkiadás: Vekerdy Tamás gyermekpszichológus ajánlása Pernilla Stalfelt Halálkönyvéhez
Internetes forrás: <http://www.vivandra.hu/index.php?id=101> (2010. 04. 10.)

Tabutörés az oktatásban? (A gyermek halálszemléletének alakulása az általános iskola alsó osztályaiban)

„...Nem azt akarom mondani, hogy szeretni kell a halált;
az életet kell olyan egyértelműen, számítások és válogatás
nélkül szeretni, hogy ez a szeretet természetesen,
az élet részeként foglalja magába a halál szeretetét is,
a halálét, mely az élet másik oldala.”

/Rilke/

Az általános iskola alsó osztályaiba járó gyermek halálszemléletét, illetve a halálról alkotott képét sok tényező befolyásolja. Ezek elsősorban a családi szocializációval kapcsolatosak, ezen belül pedig, a szülők nézeteivel és az általuk közvetített üzenetekkel. Mint azt már említettük, komoly problémát jelenthet, ha a szülők tabuként kezelik a halál témáját, leginkább akkor, ha valamilyen veszteség, vagy gyász éri a családot. Az viszont tény, hogy a gyermeket ebben az életkorban már foglalkoztatja az élet és halál gondolata, illetve a világ dolgai. Tudatában van annak, hogy az élőlények nem élnek örökké, és ez valamilyen kapcsolatban áll a természet körforgásával. Egy rosszul működő családban, ahol a gyermeket nem hallgatják meg, és kérdéseit, érdeklődését nem veszik komolyan a felnőttek, a gyermek sem fog kérdezni. Így a halálról és az élet határszituációiról alkotott képének kialakulása jórészt a véletlenre van bízva. Értelmi és pszichológiai fejlődésére viszont a népmesék pozitív hatással lehetnek.

A pedagógusok részéről és az iskolai oktatás tartalmát tekintve, igen kevés lehetőség kínálkozik, főleg a 7-től 10 éves korosztály számára, hogy a halál szóba kerüljön. A tananyag sem foglalkozik a témával, a szerbiai magyar nyelvű olvasókönyvekben található irodalmi művek pedig általában a vidám versek és mesék, illetve szezonális jellegű, leginkább az ünnepekkel és hagyományokkal foglalkozó szövegek. Néhány kivételt persze lehet találni, főleg a már jól ismert és az olvasókönyvekbe is bekerülő népmesék között. Ezekben előfordul a halál gondolata (*Az állatok nyelvén tudó juhász*, 4. osztály) vagy az átváltozás (*A tulipánná változott királyfi*, 4. osztály), illetve a sárkányölés (*Az égig érő paszuly*, 3. osztály) motívuma.

A halál gondolata Fekete István *A bizonyítvány*¹¹ című meséjében is meghatározó motívum. A történet egy bukott kisdiaákról szól, aki rettentően félt, mit szólnak szülei a bizonyítványához. Ez a félelem annyira erős volt, hogy a gyermek saját otthonát a síralomházhoz hasonlatosnak látta, szüleiéről pedig azt képzelte, hogy őt halottnak hiszik és gyászruhában távoztak otthonról. Természetesen hamar kiderül, hogy erről szó sincs, a szülők csupán színházba mentek. A fiú kínzónak érezte a várakozás minden pillanatát: „...és ekkor úgy éreztem, ezt a várakozást, ezt a bizonytalan rémséget már nem bírom tovább. Elbujdosom! Meghalok! Mindegy, csak már vége legyen!”¹² Végül teljes elkeseredettségében világgá ment, de azért mégsem olyan messzire, csak a fácánosi akolig, ahol álomra hajthatta fejét és édesapja megtalálhatta.

Furcsa momentuma a történetnek, amikor a két bukott fiú beszélget a jégen: „Lacit irigységem fekete felhője kísérté. Ez már túl van rajta. Istenem, milyen szerencsés! Az ő apja meghalt, az anyém pedig nem síró természetű.”¹³ Hogy valójában melyik fiú a szerencsésebb, arról remekül el lehet beszélgetni a mese feldolgozása során. Így talán a halál is

¹¹ Erdély Lenke: Olvasókönyv az általános iskolák 4. osztálya számára. 2006.

¹² Uo.: 46. o.

¹³ Uo.: 45. o.

szóba kerülhet és elmondhatják véleményüket azok a gyerekek is, akik csonka családban élnek. Ez a mese nem csak a meggondolatlan kijelentések elkerülésére, a félelmek leküzdésére nevel, hanem az egymás iránti toleranciára is.

Az iskolában, mint láthatjuk, adódhat alkalom, hogy pedagógus és gyermek között szóba kerüljön a halál témája. Ezt viszont nagy körültekintéssel, tapintatosan kell kezelni, nem szabad tolakodónak vagy sértőnek lenni. A gyermeknek meg kell hagyni a lehetőséget, hogy beszéljen a halálról, de erőltetni tilos. Egy tanítónak mindig tisztelni kell a gyermek gyászát, és a szülőkkel együttműködve megtalálni a lehető legkíméletesebb megoldást, mely kivezet ebből a traumatikus helyzetből.

Összegezve elmondhatjuk, hogy a gyermek halálszemléletének alakulására hatással van a család és a pedagógus hozzáállása a témához. A legnagyobb problémát az jelentheti, ha a gyermek szembekerül a halál tényével, valamely barát, rokon vagy családtag elvesztésével és senki sem próbál segíteni ennek feldolgozásában. Láthattuk azt is, hogy a mesék, és különösen a népmesék, varázslatos erővel bírnak, hiszen az élet dolgairól és problémáiról beszélnek egyszerűen, a gyermekek nyelvén. A gyermekolvasó pedig könnyen képes azonosulni a bajba kerülő és az azt leküzdő mesehőssel, ez által pedig mindig valami újat tanul a valós élet dolgairól is.

A halál témája látszólag távol áll a mesék világától, de ez egyáltalán nincs így. Az igényes mesekönyvek – műmesei és népmesei vonatkozásban is – segítenek feldolgozni és feloldani, a félelmeket és szorongásokat. Azok a történetek, melyek letagadják az egzisztenciális problémákat és csak a gondtalan élet képét festik meg, más nézőpontokat képviselnek. Pszichológiai és oktatási szempontból viszont a népmesék minden tekintetben az élen állnak. Pontosan ezért kiemelten fontos szerepe van a népmeséknek az iskolai oktatásban, de ugyanúgy a családi nevelésben is. Jó lenne, ha a gyerekek minél több ilyen történetet ismernének, valamint a szülők és pedagógusok képesek lennének megszerettetni a népmeséket a gyerekekkel, olyannyira, hogy előtérbe kerüljenek a televízióban látható agresszív, és sok esetben igénytelen, semmitmondó rajzfilmekkel szemben.

Azt is láthatjuk, hogy már igényes keretek között lehet a tabuk felbontásával beszélni akár a halálról is, de természetesen vannak végletek, melyek inkább a felnőttek és a tinédzserek figyelemfelkeltését célozzák meg. Úgy gondolom, hasznos lenne, ha a Pernilla Stalfelt műveihez hasonló, igényes kortárs gyermekirodalmi művek helyet kapnának az általános iskolában feldolgozásra kerülő művek között. Hiszen a tanító – és természetesen a szülő – feladata is leginkább az lenne, hogy minél többféle mesével ismertesse meg a gyermeket azért, hogy a hatás és az azonosulási lehetőségek minél változatosabbak legyenek. Ennek köszönhetően, idővel úgyis a gyermek fogja megmondani, hogy mikor melyik mesét szeretné hallani vagy elolvasni.

The interpretation of death and the contemporary child reader

Summary

The author of the present study has researched the reaction of children on death with the assistance of concrete literary examples. The connection between tale and death is a complex literary question, since seemingly the two concepts lock themselves out, however for instance Gabriella Komáromi points out that death is present in the antecedents of the tale. In artificial tales death conveys different meanings, which are also discussed in the present study. The author has also touched upon the topic of death as a taboo as well as upon those European ambitions that aimed at the breaking of this taboo and emphasize the serenity of acceptance. The choice of literary pieces is conscious, the theoretical problems of death and immortality rise in the interpretations.

Keywords: knowledge of death, artificial fairy tale, intertext, “death book”, education

Felhasznált irodalom:

- * Arthur Schopenhauer (1882): A halálról, Franklin-Társulat, Budapest, 1-48.
- * Bitó László (2005): Boldogabb élet - jó haláll., *Eutelia – Eutanázia*. Athenaeum 2000 Kiadó, Budapest
- * Boldizsár Ildikó (2004): *Meseepoétika*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- * Boldizsár Ildikó (1997): Varázslás és fogyókúra – *Mesék, mesemondók, motívumok*. József Attila Kör, Kijárat Kiadó, Budapest
- * Bruno Bettelheim (2008): A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek, Corvina Kiadó, Budapest
- * Budavári Klára (1999): Szakdolgozat: Az ember halálszemléletének alakulása a magyar irodalomban – *A középkortól napjainkig*. Eötvös József Főiskola, Pedagógia Fakultás, Baja
- * Csejtei Dezső (2006): *Egzisztencia – halál – továbblélés*. S. Varga Pál (szerk.): Debreceni Disputa. IV. 11-12. 4-10. o., Debrecen
- * Kissné L. Ilona (1993): *Filozófusok az emberről*. Magister '93 Könyvkiadó, Budapest
- * Kunt Ernő (1981): *A halál tükrében*. Magvető Kiadó, Budapest, 9-12.
- * Ortutay Gyula szerk. (1977-1982): Magyar néprajzi lexikon. Akadémiai Kiadó, Budapest
- * Polcz Alaine (2007): *Meghalok én is? - A halál és a gyermek*. Jelenkor Kiadó, Pécs
- * Pósnán László (2006): *Halálfelfogás, halálszemlélet a középkorban*. S. Varga Pál (szerk.): Debreceni Disputa. IV. 11-12. 95-99. o., Debrecen